

גיליון מורחב
במלאת 40 שנה לנפילתו
של שלמה אומן ז"ל עקה"ש
ובסופו רשימת הספרים שנסקרו ב'המעין'

מכון שלמה אומן
מכון מחקר תורני

המעין

גיליון 242 • תמוז תשפ"ב
[כרך סב, גיליון ד]

הַמַּעֲיָן

בתוכן:

- 5 ..... יוידע קספר כולכם בדין... ברוך מחיה המתים' / **דבר העורך**
- 7 ..... על שלמה אומן ז"ל
- 11 ..... ביוריים הלכתיים ויחסם למציאות / **שלמה אומן ז"ל**
- 16 ..... מכתב בעניין היחס לשירות בצה"ל / **שלמה אומן ז"ל**
- 17 ..... כל קבוע כמחצה על מחצה / **הרב אופיר סעדון**; תגובה: **פרופ' יונתן אומן**,
פרופ' ישראל אומן, **שהם בריס**

איגרות גדולי ישראל

- 26 ..... איגרות רידב"ז אל רש"י הילמן זצ"ל בעל 'אור הישר' / **רבי יעקב דוד וילובסקי זצ"ל** (רידב"ז)
- 29 ..... בעניין קנין בשבת / **הרב שלמה זלמן אורבך זצ"ל**

הלכה ואקטואליה

- 32 ..... חיוב מזונות הילדים / **הרב דוד ברוך לאו**
- 47 ..... קימה לכבוד רבו בזמננו / **שלום ניסים בוזגלו**, **ישי בורנשטיין**
- 54 ..... נספח: **מכתב הרב יצחק יוסף**
- 54 ..... האם מותרת 'המתת חסד' על ידי אמירה לגוי? / **הרב יצחק רונס**
- 65 ..... דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצית מופרית של פֶּרָה / **הרב פרופ' ארי זיבוטפסקי והרב יואל קניגסברג**; תגובה: **הרב זאב וייטמן**; תגובת המחברים...
- 77 ..... האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אֶקו" ודומיו בשבת? / **הרב איתן קופיאצקי**
נספח: **מכתב הרב דוב ליאור**

ענייני שמיטה

- 91 ..... חשבונות השמיטה התמוהים בספר כפתור ופרח / **שי ואלטר**
- 102 ..... "בחריש ובקציר תשבות" – שיטת הרמב"ם: שיעור ודברים לזכרו של
מור' הגאון המופלא רבי שלמה פיער זצ"ל / **פרופ' דוד הנשקה**
- 116 ..... ביוריים בעניין פירות שביעית בצה"ל / **הרב מרדכי עמנואל**;
תוספת מאת **הרב אליעזר רייכמן**

ביורוי הלכה

- 126 ..... לבירור המושג התלמודי 'גובהה של עיר' / **פרופ' יוסי כץ**
- 135 ..... 'עשר בשביל שתתעשר' רק בצדקה שקעבר למעשר / **הרב מיכאל דושינסקי**

עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת 'האח והאחות' לאור ממצאים חדשים /
140 הרב אורי רדמן .....

לבוא חמת - 'מעלני אנטוכייה': האם קטנו התרגומים הארצישראלים מפשוטו
של מקרא? / הרב ד"ר מרדכי הלפרין .....

תפילה ולשון הקודש

156 מיפיו נוסחי התפילה / הרב אהרן גבאי .....

לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית /
185 הרב ד"ר יהונתן וורמסר .....

תגובות והערות

עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים / הרב עמיחי כנרת; 'מבורכת ה' ארצו' /
196 הרב איציק אמת; תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה / פרופ' אביעזרי פרנקל ...

זיכרון להולכים

הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל / הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל .....

"מה' מצַעֲדֵי גֶבֶר וְאָדָם מֵהַ יָבִין דְּרָפֹו": דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל /
204 הרב חיים סבתו .....

208 משה עבד ה': על סבא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל / הרב שמואל רפפורט .....

ארבעה כתרים: מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל /
212 הרב יהושע וייסינגר .....

על ספרים וסופריהם

שרידים מפירושו למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו / פרופ' יעקב שמואל שפיגל
218 אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון /

240 הרב יהודה זייבלד .....

255 התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס / פרופ' עווד ישראלי
להגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל וילקוט המפרשים החדש' של

מהדורת 'עוז והדר' / הרב יעקב טריביץ .....

259 קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל,
עי"פ הקדמתו לשו"ת 'ביע אומר' / הרב נתן קוטלר .....

264 הרב יעקב טריביץ .....

274 נתקבלו במערכת .....

309 רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' בגיליונות 'המעין' .....

379 רשימת הספרים שנכתבו עליהם מאמרי סקירה וביקורת בגיליונות 'המעין' .....

388 רשימת המאמרים בכרך סב [גיליונות 242-239] .....

עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת "האח והאחות" לאור ממצאים חדשים

א. פתיחה

ב. משמעות התנהגותו של הגר בדרכי ישראל
ג. מחלוקת הדיינים בהסבר חזקת הגרות בפרשת "האח והאחות"
ד. שיטת הרב אלישיב
ה. שיטת הרב ישראלי
סיכום

א. פתיחה

פולמוס "האח והאחות" הוא אחד מהפולמוסים ההלכתיים-חברתיים הסוערים שידעה מדינת ישראל. פולמוס זה התעורר עוד לפני החלטת הרב שלמה גורן, בשנת תשל"ג, להתיר את האחים לנגר מממזרותם, ועבר ערכאות שונות של בתי דין רבניים. הפולמוס עצמו נגע בשאלות רבות, הן שאלות חברתיות הן שאלות הלכתיות. אך כבר העיר הרב איתם הנקין הי"ד כי המתדיינים מיעטו לדון בשאלות ההלכתיות הקשורות להיתרו של הרב גורן, וגם הדיינים ההלכתיים המעטים שהתפרסמו בעיתונות נגעו בשאלות משניות ולא בנקודה ההלכתית המרכזית של הפולמוס - הכרה או אי הכרה בגיורו של אברהם בורקובסקי, בעלה הראשון של הגב' לנגר¹. בספרי 'זרע אמוניך' (פרק יא, עמ' 263-247) ניסיתי להבין את סברות הרבנים החלוקים בנקודה זו על פי נימוקי פסק דינם של חברי בית-הדין הגדול הגרי"ש אלישיב והגר"ש ישראלי בשנת תשכ"ח, על פי מאמריו של הגר"ב ז'ולטי, ועל פי ספרו של הגר"ש גורן 'פסק הדין בעניין האח ואחות' שיצא לאור בשנת תשל"ג².

1 הרב איתם הנקין הי"ד "זה פאליטיק לא הלכה" - הרב שלמה גורן, פרשת 'האח והאחות' והרב יוסף אליהו הענקין "אסיף א 329 (התשע"ד). ושם הערה 40 כי הרב בצלאל ז'ולטי, שלאחר התפטרות הרב אלישיב נחשב כזקן הדיינים, הבטיח כי יצא בקונטרס מקיף לבייור העובדות העדויות וניתוח הלכתי, קונטרס שלא יצא. לפי האמור שם הסיבה הייתה כדי לא לתת תוקף הלכתי לפסקו של הרב גורן, כדי שלא יחשבו כי יש כאן עוד מחלוקת הלכתית; השאלות הלכתיות הנלוות לשאלה המרכזית נגעו בעניינים רבים, וביניהם: קבלת עדים, חזקות, הפקעת קידושין, דיון בבית דין לאחר פסק בית דין חברו, בי"ד שדן בעניין האם חוזר ודן בו לאחר שפסקו הראשון יצר דיון ציבורי, האם חייבים לפרסם שמות הדיינים שדנו בדין, ועוד

2 שיטות הפוסקים התפרסמו בספרו של הרב גורן **פסק הדין בעניין האח ואחות** (התשל"ג). דברי הרב בצלאל ז'ולטי ("גלוי דעת") התפרסמו בעיתון הפרדס מז, ו-ז (התשל"ג), עמ' 6-11

להבנת, למרות שהרב ישראלי והרב אלישיב הגיעו למסקנה הלכתית זהה (לגבי מעמדם של האחים), ניטש ויכוח הלכתי ביניהם בהבנת המושג "חזקת יהדות" או "חזקת גרות", חזקה המחייבת במצבים מסוימים להתייחס כאל יהודי גם לנכרי מלידה שאין הוכחה (מסמכים או עדים) לגיורו, האם חזקתו נובעת מהשתלבותו החברתית-התנהגותית בחברה היהודית-דתית (הרב אלישיב), או שחזקתו נובעת מהכרה של בית הדין בשינוי אמוני-דתי פנימי שהוא עבר, המבוטאת בשמירת מצוות מלאה שלו (הרב ישראלי). למעשה, גם היתרו של הרב גורן נובע מהנחות הבסיס של הרב ישראלי, ולכן התבוננות בסוגיה מעלה את השאלה מדוע הרב ישראלי לא הגיע למסקנתו של הרב גורן. בספר העליתי סברא שבגלל אופיו של המקרה הפרטי קיבל הרב ישראלי את עמדת הרב אלישיב בהבנת המושג "חזקת יהדות".

לאחרונה העביר לי הרב ישראל שריר, חתן הרב ישראלי ומו"ל כתביו, מכתב בכתב ידו של חמיו, השופך אור חדש על הפרשה ומבהיר במדויק את עמדתו של הרב ישראלי.³ בניגוד להבנתי הנ"ל מתברר שעמדת הרב ישראלי לראות באברהם בורקובסקי גר נובעת מהוכחות נסיבתיות לגיורו (הוכחות שלא הוזכרו כלל בדברי הפוסקים שדנו בפרשה), ולכן החזקתו כגר לא נובעת מחזקת יהדות אלא מהוכחה נסיבתית שהוא התגייר. מכל מקום, למרות ברור שיטתו של הרב ישראלי בפסק הנקודתי בעניין האח ואחות, מחלוקתו עם הרב אלישיב בהבנת המושג "חזקת יהדות" או "חזקת גרות" במקומה עומדת.

על השתלשלות הפולמוס ועל היבטיו החברתיים הרחב הרב איתם הנקין.⁴ בתמציתיות: חוה לנגר הייתה נשואה לאברהם בורקובסקי (נכרי מלידה). נישואיה עימו נערכו בשנת תרפ"ג (תחילה בכנסיה הנוצרית בעודו גוי, ואם היו נישואין הלכתיים הם נעשו באותה שנה לאחר הגיור). עוד לפני שהיא קיבלה ממנו גט (שנת תשי"א) היא ילדה מאיש אחר, יהודי בשם אוטו לנגר, את שני ילדיה. כאמור, השאלה המרכזית שהתחבטו בה הפוסקים הייתה האם בורקובסקי אכן התגייר כדבריו, ואם כן האם גרותו תופסת. מתוך הנחה שאין אפשרות לברר עובדתית אם היה או לא היה מעשה גיור, השאלה היא האם קיימת לו חזקת גר.

3 למותר לציין את תודתי העמוקה לרב שריר על העברת תוכן המכתב ועל הרשות לפרסמו; להבנת הרב שריר מדובר בטייטת המכתב או בהעתקו, מכתב שכנראה היה ממוען לרב ז'ולטי.

4 על היבטיה החברתיים של הפרשה הזאת מבחינת הרב ישראלי היחס לרבנות הראשית ופירוק 'חבר הרבנים של הפועל המזרחי' ראה יצחק רונס, 'הנהגה רבנית ציונית דתית ועולם הרבנות החרדית. עיון במשנתו של הרב שאול ישראלי', בתוך מנהיגות והנהגה, עורך משה רחמי, אורות ישראל, אלקנה, עמ' 205-211.

בפרוטוקול הדיונים של בית-הדין התברר כי בורקובסקי לא ידע לומר אצל מי הוא התגייר (ואף אם היה אומר אצל מי, לא ניתן היה לברר אם אמת בדבריו). הוא לא ידע לומר האם מילתו הייתה לפני הטבילה או אחריה (טען שהיו שתי טבילות). כמו כן על אף טענתו כי הוא שומר חלק מהמצוות, כגון ביקור בבית הכנסת והנחת תפילין, לא ידע לתאר נכון כיצד מקיימים את מצות הנחת התפילין, ולא ידע להשלים כהלכה את הפסוק "שמע ישראל". במהלך גביית העדויות התברר כי קיימות עדויות סותרות בנוגע לשאלה אם לאחר "גיורו" הוא נישא כהלכה לחוה (שכבר 'נשא' אותה בכנסיה) על ידי רב קהילת לוקוב בפולין, אך היה ברור שהוא התגרש מאם האחים בגט שנעשה בבית דין (לאחר שהילדים מבעלה השני נולדו). כמו כן נחלקו העדים האם אמנם ביקר לאחר גיורו מדי פעם בכנסייה נוצרית.

ב. משמעות התנהגותו של הגר בדרכי ישראל

מוקד הדיון בפרשת "האח ואחות" נסוב סביב סוגיית הגמרא (יבמות מה, ב) על "ההוא דהו קרו ליה בר ארמייתא", שמכיוון שאמו הוחזקה כנכרית לכן סברו שהוא נכרי. רב אסי התייחס אליו כאל ישראל, שהרי "מי לא טבלה [=אמו] לנידותה?". הראשונים נחלקו בהסבר דבריו, שהרי איך ייתכן שטבילת נכרית לנידותה, הנעשית בליה ולא בפני בית דין, תיחשב טבילת גרות?⁵
כתב הרמב"ם בסוגיה (איסורי ביאה פי"ג ה"ט):

גירות שראינה נוהגת בדרכי ישראל תמיד, כגון שתטבול לנדתה ותפריש תרומה מעיסתה וכיוצא בזה, וכן גר שנוהג בדרכי ישראל שטובל לקריו ועושה כל המצוות, הרי אלו בחזקת גרי צדק, ואף על פי שאין שם עדים שמעדין לפני מי שנתגיירו. ואף על פי כן אם באו להתערב בישראל אין משיאין אותם עד שיביאו עדים או עד שיטבלו בפנינו, הואיל והוחזקו גוים.

המגיד משנה מפרש שהטבילה לנידה אינה טבילת הגיור, אלא שהתנהגותה כישראלית השומרת מצוות מבררת שבעבר היה מעשה גרות, ומן הסתם הוא נעשה כהלכתו אף שאין הוכחה לקיומו. אך עדיין לא ברור מה טוענת הגיורת: האם היא טוענת שהתגיירה? ואם כן, האם היא צריכה לומר על ידי מי התגיירה?

מקור נוסף שבו דנו הפוסקים על מעמדו של אדם שאין הוכחה שהתגייר מלבד טענתו, מובא בגמרא (יבמות מז, א):

אמר ר' יהודה: גר שנתגייר בבי"ד הרי זה גר, בינו לבין עצמו אינו גר. מעשה באחד שבא לפני ר' יהודה ואמר לו: נתגיירתי ביני לבין עצמי. אמר לו ר'

5 ראה סיכום שיטות הראשונים ברע-אמוניך עמ' 251-248 ובשיטת הרי"ף ראה שם עמ' 64-63.

יהודה: יש לך עדים? אמר ליה: לאו. יש לך בנים? אמר לו: הן. אמר לו: נאמן אתה לפסול את עצמך ואי אתה נאמן לפסול את בניך.

במקרה זה מוחזקותו כגר נובעת מטענתו שהתגייר, בניגוד למקרה הראשון שבו היא נובעת ממעשיו. וכתב הרמב"ם (איסורי ביאה פי"ג ה"ז):

טבל בינו לבין עצמו ונתגייר בינו לבין עצמו ואפילו בפני שנים אינו גר. בא ואמר: נתגיירתי בבית דינו של פלוני והטבילוני - אינו נאמן לבוא בקהל עד שיביא עדים.

לדעת הרמב"ם, חוסר נאמנותו לומר שהתגייר כאשר אין עדים הוא רק כשטוען "התגיירתי ביני לבין עצמי", אך אם הוא טוען "התגיירתי בבית דינו של פלוני" נאמן, ומכל מקום אין משיאים לו אישה ללא עדים על גיורו. מדבריו נראה כי אף אם הוא טוען שהתגייר בבית דין, אך אינו מציין באיזה בית דין - אינו נאמן.

מהשוואת דברי הרמב"ם בהלכה ז (טענת המתגייר שהתגייר) להלכה ט (גר שנוהג בדרכי ישראל), יוצא שאם הבסיס לנאמנותו הוא רק דבריו (הלכה ז) עליו לטעון "התגיירתי בבית דינו של פלוני", אך אם יש לו חזקת התנהגות כישראל (הלכה ט) אין הוא צריך לפרט היכן התגייר, כיוון שהתנהגותו כישראל היא ההוכחה ליהדותו. עם זאת, עדיין לא ברור אם עליו לטעון שהתגייר בבית דין כלשהו, או שהתנהגותו כישראל מייטרת לגמרי את הצורך בביסוס הטענה שהיה גיור. באופן שונה כותב השו"ע (יו"ד סי' רסח סע' י):

גוי או גויה שבא ואמר: נתגיירתי בבית דינו של פלוני כראוי, אינו נאמן לבוא בקהל עד שיביא עדים. ואם ראינום נוהגין כדרכי ישראל ועושים כל המצוות הרי אלו בחזקת גרי צדק, ואף על פי שאין שם עדים שמעידים בפני מי נתגיירו.

דבריו שונים משיטת הרמב"ם הסובר שאף אם הגר מוחזק כישראל עדיין הוא צריך לטעון שהתגייר ולפרט באיזה בית דין התגייר, ורק אז מתייחסים אליו כאל ישראל אך אין משיאים לו אישה. ביסוס טענתו שהתגייר על ידי ציון בית הדין שגייירו מחזק את טענתו על הגיור, מכיוון שב"מילתא דעבידא לאיגלווי לא משקרי בה אינשי" (בכורות לו, א).

כתב רבי חיים מוולוז'ין (שו"ת חוט המשולש סי' ה):

אמנם כיון שראינוה נוהגת בדרכי ישראל, וזאת אומרת נתגיירתי בבי"ד של פלוני, הרי דינה מבואר בשו"ע (סי' רסח סע' י) דהיא בחזקת גיורת. ואף דלכאורה איכא למימר דבמחלוקת שנויה, דהיינו דווקא לשיטת הרי"ף והרמב"ם דמפרשי הך דמי לא טבלה היינו שנוהגת בדרכי ישראל, אבל לשיטת התוספות והנמשכים אחריהם דמוקמי הך דמי לא טבלה דווקא

בשקבלה עליה המצות בפני ב"ד... אמנם הרי הרמ"ה אזיל בשיטת התוספות הנ"ל... דהא דאמרינן שצריך ראייה שנתגייר בפני ב"ד דווקא דלא אתחזק, אבל אתחזק לא בעינן. ודבריו האחרונים הובאו גם ביתה יוסף, הרי דהרמ"ה מיקל טפי מש"ע דבאתחזק לא בעינן אפילו שיאמר נתגיירתי בב"ד של פלוני... וכן בדין, דמאי שנא מכל החזקות דסוקלין ושורפינן עליהן... אבל בהחזק בגירות לא בעינן ראייה כלל.

לדבריו, התנהגות כישראל יוצרת חזקה שהגר התגייר, ואין צורך בראייה או טענה מעבר לכך היכן התגייר ומתי.

לסיכום, לדעת השו"ע צריך לדעת שהתגייר בבית דין מוסמך, ואם אין עדים, הגר צריך לומר שהתגייר בבית דינו של פלוני גם אם הוא מוחזק בהתנהגות כישראל, ומכל מקום אין משיאין לו אישה. ואילו לדעת הרמב"ם, אם הגר מוחזק כישראל אין צריך לטעון שהתגייר "בבית דינו של פלוני", אבל נראה שעליו לטעון שהתגייר כראוי בבית דין. ר' חיים מוולוז'ין סבור שאם הוא מוחזק כגר, אין הוא צריך לטעון שהתגייר בבית דין כראוי כי החזקה עצמה מבררת, כמו חזקת אשת איש.

ג. מחלוקת הדיינים בהסבר חזקת הגרות בפרשת "האח והאחות"

בפרשת "האח והאחות" לא היו לבורקובסקי הוכחות (עדים או מסמכים) שהוא התגייר, והוא גם לא ידע לומר אצל מי התגייר. לעומת זאת, במידה מסוימת הוא הוחזק כגר על ידי הסביבה שבה חי, אלא שהוא לא הקפיד לשמור את כל המצוות, וגם אותם עדים שהעידו שהוא מתנהג לפי דת ישראל (מלבד העדים שהעידו כי הוא חזר לסורו), העידו שקיים מצוות במידה מינימלית. השאלות שהתחבטו בהם הדיינים הן:

א. מה מייחד את הדוגמאות שמזכיר הרמב"ם בתור מוחזקות כישראל - טבילה

לנידה או לקרי, והפרשת חלה מעיסתה? האם דוגמאות אלו מאפיינות שמירה קפדנית על כל המצוות, כלומר שאם אפילו את שתי המצוות האלה, הנעשות בצנעה, הוא קיים, קל וחומר שקיים את כל שאר המצוות, או ששתי הדוגמאות רק מבטאות שמירת מצוות כלשהי?

ב. ר' חיים מוולוז'ין סבור כאמור שסומכים על החזקה, אך יש לדון בדבריו: האם

כוונתו שהחזקה היא הוכחה שהיה גיור, או שיש כאן מוחזקות המחייבת אותנו להתייחס למי שהיה בעברו נכרי כאל גר, מוחזקות הדומה לחזקת נישואין של איש ואישה?

ד. שיטת הרב אלישיב

בפסק דינו כתב הרב אלישיב⁶ שאם היה ברור שהגר מתנהג בדרכי היהודים, דינו כיהודי לכל דבר חוץ מלישא אישה, אף שידוע שתחילה היה גוי, וכדברי הרמב"ם (הלכה ט) שצוטטו לעיל. ואף שר' חיים מוולוז'ין כתב שלדעת השו"ע לא סגי בחזקה והגר צריך גם לומר שהוא התגייר בבית דין מוסמך של פלוני, מכל מקום ההלכה כדברי הרמ"ה, "שבאתחזק לא בעי ראייה אלא די בחזקה". וזהו טעמו של הרב אלישיב לדין זה:

מכיוון שהתמיד להתנהג בדרכי היהדות חזקה עליו שהתגייר.

כלומר, החזקה היא הוכחה שהיה גיור, והיא מייתרת את הצורך שהגר יטען היכן הוא התגייר. וממשיך הרב אלישיב:

ויש לעיין במה שכתב הרמב"ם: "ראינה נוהגת בדרכי ישראל... ועושה כל המצוות", במה הא [=הוא] מתחזק אם בכולהו או בחדא מהן? והנה המקור לדברי הרמב"ם הוא ממ"ש בגמרא מי לא טבלה לנידותה... ואם כן משמע דבחדא סגי... ומ"ש הרב המגיד שם: "מי לא טבלה היכי אפשר לחוש שלא נתגיירו כראוי והרי הם נוהגים בכל המצוות כישראלים גמורים", יש לומר דאין כוונתו לומר שכל עוד לא נוכחנו לדעת שהוא מקיים כל תרי"ג מצוות אין להעמידו בחזקת גר, אלא **אם ראינהו מקיים** ולא ראינהו מזלזל במצוות, הרי יש להניח דבוודאי התגייר כדין... ונראה עוד, בהא דנוהג בדרכי ישראל אין בזה כללים קבועים, ויש לשקול כל דבר לפי העניין והזמן, ומלפנים בישראל כשראינהו טובל לקרוי וכיו"ב ויחד עם זה הוא עובר על אחת ממצוות ד' אשר לא תעשנה, גם אם זה דבר מדברי סופרים שזה היה מהווה ריעותא בחזקה. אך בזמננו יש לדון שהתנהגות בדרכי היהדות שעל ידה נקבעה הגירות לובשת קצת צורה אחרת, ואם ראינהו **מתנהג כדרך שיהודים - אשר הוא שוכן בתוכם** - **מתנהגים**, כגון שהוא מבקר בבית הכנסת בשבתות וביום טוב, לוקח באטליז כשר, לא עובד בשבת וכיו"ב, יש לומר דעל ידי זה מחזיקים אותו לגר, גם כשעובר על דבר מדברי סופרים.

להבנתו, ההליכה המתמדת בדרכי היהדות היא הוכחה שבעבר הוא התגייר, וכיוון שדרכי היהדות גמישות ומשתנות מתקופה לתקופה, התנהגותו לפי דרכיה של

6 **פסק הדין בענין האח והאחות** (לעיל, הע' 2), עמ' 156 ואילך. הרב אלישיב ישב כאב בית הדין הגדול בדיון על ערעור האחים על פסק הדין של בית הדין האזורי בפתח תקווה. יחד עמו ישבו הרבנים סלמן חוגי עבדי ושאול ישראלי.

החברה היהודית שבה השתלב מוכיחה שהוא אכן התגייר.⁷

מדברים אלו נראה כי חזקת יהדות מבוטאת בהשתלבות החברתית של המתגייר בסביבה דתית אף אם שומרת מצוות באופן מינימאלי. ההשתלבות אינה השתלבות דתית-אמונית אלא השתלבות דתית-התנהגותית. להבנתו, זו כוונת דברי הגמרא "מי לא טבלה לנידותה?" - שמירת מצוות בסיסית המקובלת בחברה הדתית.

ה. שיטת הרב ישראלי

הרב ישראלי⁸ סבור שהבנת הרמב"ם בהלכה ז שיש לגר חזקת גיור על פי טענתו נובעת מכך שמילתא דעבידא לאיגלווי אנשים לא משקרים ומכיוון שכך אין הוא צריך לפרט באיזה בית דין התגייר.

לעומת זאת גבי החזקתו כגר על פי התנהגותו (הלכה ט) חולק הרב ישראלי על העיקרון שבשיטת הרב אלישיב בשתי נקודות עיקריות: הנקודה הראשונה היא, שמכיוון שהגר הוחזק בעברו כנכרי, התנהגותו כישראל איננה יכולה לשלול את הצורך לברר אם הוא התגייר ומי גייר אותו, כי מוחזקותו כישראל, המבררת שהיה כאן גיור, חייבת להתבסס על טענתו שהוא התגייר. לדבריו, לכן כתב הרמב"ם, שגם כשהוא מתנהג כישראל הוא חייב לטעון שהתגייר בבית דין. אלא שבמקרה כזה אין הוא חייב לציין שהתגייר בבית דין מסוים, ודי שיאמר שהתגייר סתם או שהתגייר בפני בית דין הדיוטות שאינם ידועים. מפני שבמקרה הזה הנאמנות נובעת מכך שהתנהגותו כיהודי כשר לכל דבריו מייצרת את הצורך בהוכחה על הגיור, כי "[כ] שרואים שנוהג כדרכם של ישראל כשרים לא היה ביד מונע עצמו מלקבלו לגר, ועל כן נאמן עלינו שוודאי באמת התגייר כהלכה, כי מה מעכב בעדו". וזו הנקודה השנייה שבה חולק הרב ישראלי על הרב אלישיב: החזקה כישראל איננה יכולה להיות רק התנהגות חברתית הזוהה להתנהגות הסביבה שבה חי הגר, אלא עליה להיות **התנהגות הנובעת מעולמו הדתי החדש**, ולכן הדגיש הרמב"ם (הלכה ט) שהגר "עושה כל המצות". לדעתו, חייבת להיות התאמה בין קבלת מצוות הנדרשת מן המתגייר כדי שבית הדין יסכים לגיירו ובין שמירת המצוות כדי ליצור חזקת יהדות.

על פי הסברו זה, כותב הרב ישראלי שדברי הרמב"ם (שם) "גר שנוהג בדרכי ישראל שטובל לקריו ועושה כל המצות", אינם אלא דוגמה המבטאת את **הקפדתו היתרה** של הגר, ולא דוגמה להשתלבותו החברתית בחיי היהודים כשיטת הרב אלישיב. ובלשונו של הרב ישראלי:

7 על הקשיים בהבנת שיטת הרב אלישיב וקושיות הרב ישראלי על שיטתו ראה בזרע אמוניך' עמ' 253-254.

8 **ססק הדין בענין האח והאחות** (לעיל, הע' 2), עמ' 163 ואילך.

והנה במש"כ הרמב"ם שחזקה זו היא דוקא "שטובל לקריו ועושה כל המצוות", השיגו הרמב"ן וז"ל: "ודברי תימה הם דא"כ הווה ליה למימר מי לא שמר שבת אחת ולא לימא מי לא טבל לקריו דיותר קל לידע ששמר שבת או נהג מצוות מן הטבילה, שהרבה לא טבלו לקרוין מעולם". נראה שחולקים הם בצורת ההחזקה דלרמב"ן סגי במה שרואים שנוהג באיזה מהמצוות כישראל (והיינו ודאי כשלא ראינו מצדו גם שבאיזה מצוות עובר) דסגי בהא להחזיקו כישראל, ואילו לרמב"ם שהדגיש שהחזקה היא כשראינוהו "עושה כל המצוות" נראה ברור דס"ל דמה שרואים שעושה מצווה מן המצוות אין זה מחזיקו בישראל, דשמא סיבה מסויימת יש בדבר... אולם תיקשי מה שיעור נתת בדבר, שהרי אין מזדמנות לו כל המצוות בזמן אחד, ולזאת קבעה הגמרא (לדעת הרמב"ם) סימן בדבר - שטובל לקריו, והיינו שראינוהו מדקדק גם בדברים שבצנעא, שאין מי שיעיד עליו וידע שאכן הוא טמא וטעון טבילה, וכן באשה שטובלת לנידתה, וכן הפרשה מעיסתה דיכולה לומר שהפרישה... ואם ראינום זהירים גם בדברים אלה, מזה אנו למדים שעושים "כל המצוות". ומכל מקום נראה שגם הרמב"ן מודה שאם ראינום שאינם זהירים אלא במצוות מסוימות ומזלזלים באחרות דוודאי אין בזה כדי להחזיקם בישראל, שהרי אדרבא ממה שאנו רואים שמצוות מסוימות אינם שומרים, ה"ז עילה להחזיקם בעכו"ם.⁹

והרב ישראלי מוסיף שאף שלפי שיטת הרמב"ם הנ"ל שאם הוחזק כישראל ש"עושה כל המצוות" אינו צריך לטעון היכן הוא התגייר, השו"ע פסק שגם במקרה כזה חייב הגר לטעון כי התגייר בבית דינו של פלוני. נראה אם כן, שלעומת הבנתו של הרב אלישיב שחזקת היהדות היא חזקה הנובעת מהשתלבותו של הגר בחברה היהודית שבסביבתו, אף אם חברה זו שומרת על מצוות הדת ברמה מינימאלית בלבד, הרב ישראלי סובר שחזקת היהדות היא חזקה דתית הנובעת מהשתלבות הגר בעולם האמונה היהודית וקיום המצוות. לדעתו, הנאמנות של חזקה זו נובעת מבירורה של החזקה במקרה זה שהגר אכן התגייר.

לדעת הרב ישראלי החזקה עליה מדבר ר' חיים מוולוז'ין עוסקת במי שמוחזק אצלנו כגר, שאז אנחנו מתייחסים אליו כגר וחזקה זו היא כחזקת נישואין של איש ואישה, שעליה כתב הרמב"ם (איסורי ביאה פ"א הכ"א), שסוקלין על החזקות. חזקה זו קיימת כשאדם הוחזק כגר ולא ערערו על כך מעולם או לחילופין במקרה שאי אפשר לדרוש ממנו ידיעה על גירותו, בדומה למקרה שעליו דן ר' חיים מוולוז'ין, שהדיון היה על אישה ובייתה הקטנה (האם הן גירות או ישראליות) והאישה נפטרה

והכתבים שמעידים שהיא ובתה התגיירו אבדו. והשאלה היא האם בתה מותרת לינשא למי שהיה נשוי לאימה, במקרה כזה החזקתן עד כה כגיורות מהווה חזקה. אך הדיון במקרה של בורקובסקי הוא האם יש לו חזקת התנהגות המבססת את **טענתו** שהתגייר בעבר, במקרה כזה סבור הרב ישראלי ההתנהגות תהווה הוכחה רק כשהוא יתנהג כיהודי כשר.

על אף הדברים הללו נמנע הרב ישראלי להתיר את האחים מדין ממזרים. בערעור הראשון הוא החזיר את הדיון לבית הדין האזורי כדי שימשיך ויברר את יהדותו של בורקובסקי, והוא הטיל ספק בתהליך הגרות ואף העלה השערה שכלל לא היה גיור אלא רק בורקובסקי הוציא קול שהוא התגייר. בערעור השני, שהתקיים בחודש שבט התש"ל (ובו הוא דן עם הרב אלישיב והרב עובדיה יוסף), נפסק שהאח והאחות ממזרים. פסק הדין האחרון אינו מנומק, והרב ישראלי אף לא הסביר מדוע הוא חוזר בו מעמדתו הראשונה שבה פקפק בגיורו של בורקובסקי.

בספר 'זרע אמוניך' טענתי שאולי גם לדעתו יש גבול זמן מסוים שבו ניתן לדרוש מן המתגייר להביא הוכחה או עדים לגיורו, או לדרוש ממנו לזכור לפני מי התגייר ואיך הוא התגייר (במקרה הנדון עברו יותר מארבעים שנה). ולכך יש להוסיף שהדיון על גיורו התקיים לאחר שנשמדו היהודים בערי אירופה, ובתי הדין - וכן רבניהם, עדיהם והגניזות בהם מתועדים פסקי בתי הדין - הוכחדו. במציאות כזו כמעט שאף גר אינו יכול להוכיח את גיורו, ואם החברה הכללית ובתי הדין הממונים על הציבור מתייחסים אליו כאל גר, אז שיטתו של ר' חיים מוולוז'ין בעניין החזקה היא הקובעת. אך כאמור לאחרונה התגלה מכתב בכת"י של הרב ישראלי בו הוא מסביר אחרת את שיטתו, וכדבריו:

אכן אנחנו צדדנו לומר דלא סגי בחזקת יהדות אא"כ יש עמה גם אמירתו שנתגייר בבי"ד פלוני שהוא מילתא דעל"ג [=דעבידא לגלויין]. שאל"כ אינו יכול להחזיק עצמו ע"י התנהגותו גרידא. אך בדברי הגריש"א בפס"ד [=הגאון ר' יוסף שלום אלישיב בפסק הדין] הראשון נאמר שלא נמצא רמז - מה היה כתוב בתעודות שלו בעת עלותו ארצה. היתה בידי התובעים אפשרות לברר במשרדי הסוכנות, וכפי הנראה לא היה שם חומר שיוכל להוכיח שעלה ארצה כלא יהודי. מאידך, ידוע שסרטיפיקטים נתנו רק ליהודים. ומכיון שהם באו כבעל ואשה, היה עליהם להציג תעודת נישואין או דרכונים שבהם צוינה הלאומיות. מאחר שבפולניה באותה שעה לא היו נישואין אזרחיים, הרי שלאישור הנישואין היה צורך בתעודה ממוסד נוצרי, או - להבדיל - מרבנות מוכרת. מוכרח איפוא לומר שהחוק [=שחופה וקידושין] נערכו ע"י הרב המקומי בלנקובה או ע"י שליח שלו, ונרשמו אצלו. והנה שמענו, וגם

העדויות שנתקבלו והנם בחוברת מאשרות, שהרב דשם באותה שעה היה "גאון וקנאי"¹⁰. א"כ ודאי שהיה דורש אישור ברור שבור[קובסקי]. אכן נתגיייר כהלכה. ואף העדויות הנוספות שנתקבלו בבי"ד מאחות האשה וממר ש. ג. שאמנם אין עליהם תורת עדות, אבל עכ"פ גדר רגלים לדבר. וכן הר"ז עבידי לגילויי ע"י שימצאו המסמכים בסוכנות, שהחוק נערכו ע"י הרב דהתם. וזה מספיק להוכיח שהיתה גירות כדין.

סיכום

- א. פרשת 'האח ואחות' חידדה את הגדרים ההלכתיים בשאלת 'הפקעת גרות'. ומדברי כל דיני ישראל שעסקו בדיון, ברור הדבר שאי אפשר להפקיע גרות, ממי שהתגיייר בבית דין ומוחזק כגר למרות שאין הוא עתה שומר מצוות כהלכתו.¹¹ טענתו העיקרית של הרב גורן הייתה שבורקבסקי לא התגיייר כלל.
- ב. הרב אלישיב והרב ישראלי נחלקו בהבנת המושג "חזקת גר" או "חזקת יהדות" למי שמוחזק כגר ואין הוכחה הלכתית שהתגיייר. האם החזקה היא השתלבות חברתית התנהגותית או התנהגות אמונית-דתית הנובעת מעולמו החדש של הגר.
- ג. מכתב בכת"י של הרב ישראלי שהתגלה עתה, שופך אור על פסק דינו. בניגוד להבנה שהייתה מקובלת עד עתה, הרב ישראלי החשיב בורקבסקי כגר מהוכחה נסיבתית המוכיחה שהוא עבר מעשה גיור.

10 בין השנים תרס"ג עד תרצ"ד כיהן ברבנות לוקוב הרב שלמה ברהון (בראון), מתלמידי האדמו"ר מאסטראווצא, ורבו של שח"ל (=שמואל חיים לנדאו, ראה המרד הקדוש עמ' 21). השנים בהם התרחשה פרשת נישואי וגיוור אברהם בורקבסקי היו תרפ"ג-תרפ"ה. בארבע עשרה שנות חייו האחרונים היה הרב בראון משותק (כתוצאה מפרעות שעברו יהודי לוקוב, ראה ספר לוקוב עמ' 75). למרות זאת הוא המשיך לכהן ברבנות העיירה בעזרת המו"צ ר' ישראל פינקלשטיין וחתנו הרב פסח רוזן. (למרות מוגבלותו הוא נתן הסכמה לספרו של יהודה נוח ברוור 'שער שלום ירושלים' על ענייני השמיטה שיצא בשנת תרפ"ד). אברהם בורקבסקי וחווה לנגר עלו לארץ בשנת תרצ"ב לפי דברים אלו כנראה שעל אישור עלייתם חתום הרב בראון או חתנו הרב פסח רוזן.

11 ראה בספר 'זרע אמוניך' פרק ט עמ' 214 שיש לחלק בין הפקעת מעשה הגיור לבין ביטול למפרע לגיור שחל כבר. הפוסקים מסכימים שאין אפשרות להפקיע גיור שכבר חל. וכן סבורים הם שאולי במקרים בודדים ניתן להפקיע את מעשה הגיור, ראה שם. ושם פרק ד עמ' 126-100 שיטת מרן הרא"ה קוק שאי אפשר להפקיע גרות גם אם יש אומדנא דמוכח שהגר אינו מעוניין להתגיייר בכנות.